

Att skydda sig mot onda ögat

- fallossymbolen och andra beskyddande symboler under antiken.

Ruby Videla
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds Universitet
D- uppsats för VT08
Handledare: Dominic Ingemark
ARKM02

Abstract

As long as envy and the will of harming others for what they possess have existed, the evil eye has been a present belief system in many cultures around the world. This study, based on archaeological evidence and texts by ancient writers that reflect this ancient superstition, explores how the evil eye was being averted and practiced by ancient cultures. What measures were taken to ward off the evil eye? How have these measures been represented in the material culture? What can we learn from the context of the material culture involving the evil eye? Discussions and theories of protective measures that have been depicted on the walls of the roman city of Pompeii will hopefully give a wider comprehension of the evil eye, and its influence on Roman society.

Innehållsförteckning

Abstract	1
1. Inledning	3
1.1 Presentation av ämne och syfte	3
1.2 Frågeställningar och avgränsningar	3
1.3 Material och metoder	3
1.4 Forskningshistoria och källkritik	4
2. Vad är onda ögat?	5
2.1 Det onda ögat i den romerska kulturen	6
2.2 Det onda ögat i andra mediterrana kulturer	10
2.3 Det onda ögat i modernare tider	12
3. Fallstudie: Pompeji	13
3.1 Framställningar av svarta tjänare på mosaiker	13
3.2 Väggmålningarnas reflektion av det onda ögat	14
3.3 Fallossymbolen på väggar	16
4. Analys	18
5. Slutdiskussion och sammanfattning	20
6. Bibliografi	21

1. Inledning

1.1 Presentation av ämne och syfte

Onda ögat, en av världens äldsta och mest välkända vidskepelser är huvudtema i denna uppsats. Föreställningen om det onda ögat har lämnat tydliga spår i många av antikens kulturer på en mängd olika sätt, inte minst inom konst och litteratur. Ögat anses vara ett av de skarpaste organen i vår kropp och är därför det som starkast yttrar känslorna i vårt ansiktsuttryck. Det är därför inte konstigt att det just var ögat som betraktades som den onda kroppsdelen. Det onda ögat är en föreställning som bygger på andras avundsamma blickar som är skadliga och i vissa fall rentav dödliga för den som drabbas. I olika kulturer och under olika tidsperioder har man använt sig av oräknliga metoder och föremål för att inte drabbas av andras avundsamma blickar. Bevis på att en sådan uppfattning har existerat hittas först och främst inom det arkeologiska materialet. Huvudsyftet med denna uppsats är därför att redovisa för onda ögats betydelse genom att studera det iconografiska materialet och hitta de symboler som användes för att skydda sig mot illvilliga och avundsamma blickar, m.a.o. det onda ögat.

1.2 Frågeställningar och avgränsningar

Det onda ögat är en folktro som var spridd genom hela Europa liksom i de delar som senare blev koloniserade av Europa samt delar av Asien. Tron på det onda ögat har spridit sig till de länder som blev koloniserade av Europa. Därför är metoderna för att skydda sig mot det onda ögat mycket varierande. Även fast uppfattningen och representationen om det onda ögat redovisas inom andra kulturer och perioder, kommer uppsatsen att huvudsakligen inriktas på de åtgärder som det romerska kulturen använde sig av som beskydd mot det onda ögat.

Frågeställningar:

- Varför användes fallossymbolen som beskydd mot det onda ögat?
- Hur har de beskyddande metoderna manifesterat sig i materiell kultur?
- Ansågs vissa mera utsatta för det onda ögat?
- Vad kan kontexten av det materiella kulturen avslöja kring uppfattningen om det onda ögat?

1.3 Material och metoder

När det gäller de åtgärder som användes som beskydd mot det onda ögat kommer jag framförallt att använda mig av det arkeologiska materialet i form av bilder, mosaik, statyer

och amuletter. I första hand kommer jag att kort redovisa för betydelsen av det onda ögat samt vilken koppling denna uppfattning har till avvund, som ansågs vara den utlösande faktorn. Därefter kommer jag att använda mig av olika kategorier där jag översiktligt förklarar hur onda ögat har manifesterat sig i den romerska kulturen, i andra Medelhavskulturer samt i modernare tider, vilket främst förklaras genom de olika beskydd som antikens befolkning använde sig av. Efter detta följer en systematisk genomgång av bilder på reliefer och väggmålningar samt mosaiker som framställer fallossymbolen som den mest folkliga och beskyddande symbolen i Pompeji. Bildernas betydelse för det onda ögat kommer att behandlas inom olika punkter i analysen, där mina egna tolkningar och åsikter kommer att presenteras. Slutligen kommer jag att sammanfatta det som har redovisats och därefter återanknyta resultatet med hjälp av frågeställningarna.

1.4 Forskningshistoria och källkritik

De mest dokumenterade undersökningarna kring studiet av det onda ögat har gjorts av folklorister och antropologer. Det antropologiska intresset för det onda ögat går tillbaka till slutet av 1800-talet och är fortfarande ett mycket omdiskuterat ämne bland dagens antropologer. Vad gäller arkeologiska studier har man inte visat intresse för den grundläggande orsaken till att dessa symboler uppkommer. Förklaringar som ges vad gäller avvärjande symboler är oftast väldigt knapphänta och man undviker att nämna det onda ögat som det bakomliggande syftet. Det är mycket som spelar in när man ska få fram ett resultat inom ett sådant ämne. För att få fram upplysningar kring fallossymbolen spelar både det arkeologiska materialet samt de antika litterära källorna roll. För att därefter också kunna studera dessa symboler rent teoretiskt behövs det antropologiska undersökningar kring ämnet. Under de senaste 40 åren har intresset ökat för studiet av det onda ögat och idag har det förvandlats till ett relativt stort forskningsområde. Det finns väldigt lite information om det vardagliga livet i Pompeji, speciellt när det handlar om affärer och hur vanliga människor och fattiga hade det. Delvis beror det på att arkeologer och andra forskare har intresserat sig mer för målningar och konstobjekt i de rikas hus än för de små trånga gatorna i de fattigas områden. Ett beklagligt förhållande är också hur fallosbilden har tolkats efter den moderna människans synpunkt utan att först ta hänsyn till det skriftliga materialet. Ett exempel på detta är hur avbildandet av det manliga könsorganet på väggarna ansågs först ha varit till för att anspela på det sexuella och erotiska när det egentligen inte förhåller sig på det viset. Snarare än att ha med sex att göra, var dessa symboler av sexuell art till för att avvärja mot det onda ögat.¹

Några synpunkter om hur materialet och andra antika källor försvårar forskningen om förståelsen för de beskyddande symbolerna mot det onda ögat är att mycket av det som var gjort av trä har förkolnats. Vanliga människornas hem och lokaler vars ovanvåning oftast var gjorda av trä, samt trästatyer av bl.a. guden Priapus har därför inte bevarats fram till våra dagar. Möjligtvis kunde det där ha funnits nyttig material för oss att forska i. Dessutom är de

¹ Ingemark & Castoriano 2007, s. 26.

skriftliga källorna skriva av och för en överklass och därför är det svårt för oss att få reda på hur andra samhällsklasser såg på det onda ögat samt dess beskyddande metoder.

2. Vad är onda ögat?

Onda ögat är en uppfattning som går långt tillbaka i historien och som har existerat i många olika kulturer runt om i världen. En sådan uppfattning innebär att vissa människor kan orsaka en förbannelse över sina offer genom en illvillig blick. Den generella uppfattningen tillskriver att orsaken är avund. En person som har välstånd, skönhet, hälsa eller lycka, kan bli offer för andras avundsamma blickar. När detta inträffar är det trott att den personen faller offer för avundens konsekvenser som kan vara att råka ut för en olyckshändelse, få otur eller rentav dö.² Hur kommer det sig att en blick kan skada en annan individ? Med hjälp av antika författare kan vi förstå oss på tanken bakom en sådan idé. Heliodoros beskriver hur en person kan bli påverkad av det onda ögat:

”So,´ said Charikles, with a mocking laugh, `you share the vulgar belief that there is such thing as the evil eye? `Of course´, I replied. `It is as real as it could be. Let me explain. We are completely enveloped in air, which penetrates our bodies by way of our eyes, nose, respiratory tract, and other channels, bringing with it, as it enters, various properties from outside, thus engendering in those who take it in an effect corresponding to the properties it introduces. Thus, when a man looks maliciously upon beauty, he imbues the air around him with malevolence, and disperses his own breath, charged as it is with spite, towards his neighbor. Being composed of such fine particles, it penetrates to his bones, to his very marrow. So in many cases disease is caused by malice, and this effect is quite properly spoken of as the power of an evil eye.”³

Med hjälp av Heliodoros text ser vi alltså att befolkningen under antiken uppfattade att onda ögats krafter komma genom luften. Luften blir alltså direkt smittad av den avundsjukes illvilja. Den personen som drabbats av det onda ögat andas in denna illvilja och kan därför bli sjuk.

På ett etymologiskt sätt går det att koppla ihop onda ögat med ordet avund. Det engelska ordet för avund, d.v.s. ”envy” härstammar från latinets *invidia* vilket i sin tur har uppstått från *in videre*, ”att se”. Det förmodas alltså att om man ser något så vill man också ha det. En sådan tanke förklaras genom att man vanligtvis fäster sin blick på någon eller något för att berömma eller önska sig det man ser. Önskan att vilja vara någon eller kunna äga ett föremål eller någon annan materiell ägodel brukar därför uppfattas som avund.⁴ Avund är en känsla som vi alla har råkat ut för eller känt av och därför är onda ögat så påtagligt. Det anses falla i samma kategori som skvaller vilket vi omedvetet ser på som en farlig och destruktiv företeelse. Vare sig man befinner sig ute på stan bland främlingar, bland sina vänner, utomlands eller hemma

² Ingemark & Castoriano 2007, s. 26.

³ Heliod. *Aeth.* 3.7, övers. J.R Morgan.

⁴ Bowie 2006, s. 218.

med familjen, räcker det med en blick från en avundsjuk person för att falla offer för onda ögat. Vilka är det som blir påverkade av onda ögat? Vanligtvis brukar de förmögna vara de mest utsatta för avund. En person som anses ha mer än andra blir mer sårbar för att falla offer för det onda ögat av sina grannar. Grannarna kan tycka att den rikes ägodelar eller framgång sker på deras egen bekostnad. Inom vissa kulturer anses spädbarnen och unga pojkar och flickor vara de primära offren för det onda ögat eftersom de oftast får beröm och smicker av främlingar eller barnlösa kvinnor.⁵ För de vuxna så gäller det att vara mer aktsam för det onda ögat under de s.k. passageriterna. Bröllop, dop och andra speciella tillfällen i livet när vi människor upplever starka känslor kan känslan av avund vara mycket närvarande. Som exempel på detta kan vi säga att ett bröllop blir jämfört med ett annat och då är det möjligt att avund uppstår. Som ett resultat av en sådan känsla har man tagit till sig symboler och andra kulturella metoder vars funktion är att neutralisera, reducera, motverka eller kontrollera faran som de ser härröra från andras känsla för avund och deras egen rädsla för avund.⁶

2.2 Det onda ögat i den romerska kulturen

Under århundraden som gått sedan det romerska imperiet levde sina glansdagar har mycket av det antika materialet gått förlorat. Arkitektur, inskriptioner, och antika texter finns idag bara genom fragment och ruiner. År 79 e.Kr. råkade den antika romerska staden Pompeji ut för ett vulkanutbrott som begravde hela staden under aska. Askan har tillåtit att staden bevarats i ett nästan perfekt tillstånd, vilket gör att arkeologer och andra forskare noggrant har kunnat studera hur ett typiskt romerskt samhälle var utsmyckat och staden fungerade rent praktiskt som stad. Därför kommer jag huvudsakligen att använda mig av Pompeji och dess artefakter för att redovisa hur det onda ögat gestaltades genom avvärdande symboler inom den romerska kulturen.

För den moderna människan kanske onda ögat inte har en sådan stark betydelse som den hade i det romerska samhället. Vi känner kanske inte samma rädsla inför folks avund och vi går kanske inte runt och bär på beskyddande amuletter. Under antiken däremot, betraktade man avund som ett mycket påtagligt hot och tog onda ögats förbannelser på största allvar. Plutarchos skriver om det onda ögat som ett mycket seriöst hot:

”We know for instance, of persons who seriously hurt children by looking at them... For vision, being of an enormous swiftness and carried by an essence that gives off a flame-like brilliance, diffuses a wondrous influence. In consequence, man both experiences and produces many effects through his eyes. He is possessed and governed by either pleasure or displeasure exactly in proportion to what he sees.”⁷

⁵ Foster 1972, s. 169; Johns 1982, s. 63.

⁶ Dionisopoulo-Mass 1976, s. 43, 44; Foster 1972, s. 165.

⁷ Butterworth & Laurence 2005, s. 293; Plut, *Quaestiones convivales* 5.7. *Mor.* VII, V.7, 680., övers. Paul A. Clement.

Den beskyddande kraften för att värna mot det onda ögat representerades på många olika sätt och i olika utsträckningar, vilket varierade mellan olika kulturer. När det gäller den romerska kulturen satte man huvudsakligen sin tillit till det manliga könsorganet eller fallos, som den symbol som skulle beskydda dem från allt ont. Ordet fallos kommer från det grekiska *phallos*, vilket är en beteckning för det manliga könsorganet. Det latinska motsvarigheten var *fascinum* vilket också förknippades med en annan betydelse: magisk kraft.⁸ Om man studerar de antika texterna kan man tydligt förstå att fallos var den primära symbolen för att avvärja ondskan. Därför var fallos den utmärkta symbolen för att både hindra förbannelser och att öka fertiliteten.⁹ I ett avsnitt ur Varros *De lingua latina* nämns detta ord i samband med amuletter som bars runt halsen av unga pojkar som beskydd:

”Perhaps it is from this that a certain indecent object that is hung on the necks of boys, to prevent harm from coming to them, is called *scaevola*, on account of the fact that *scaeva* is ‘good’.”¹⁰

Fallossymbolen fanns avbildad i smycken, amuletter, träsniderier, målningar och statyer och framställdes i bl.a. brons, ben, mässing och guld. Tidiga studier av sådana framställningar tolkades först som erotiska och oanständiga, men med tiden förstod man att dåtidens syn på sexualitet inte var lik den vi har idag. I stället för att ha att göra med sexuella handlingar, utgjorde dessa sexuella framställningar skyddande symboler mot onda ögat. Som en klass för sig har denna form av symboler kommit att kallas för apotropeiska,¹¹ vilka fungerade som en lyckoamulett liksom korset eller fyrklövern som många använder sig av idag. Ett exempel på detta har vi i de militära områdena i imperiets norra delar. Där var det vanligt att snida ut en fallos i tvärsnitt på ett kronhjortshorn. Materialet i sig var både billigt och lätt att få tag på och en fallos association till ett stort och starkt djur var ingen tillfällighet. Dessa djur, liksom tjuren och oxen beundrades för sitt kämpande och sin sexuella kraft. Det erigerade manliga könsorganet var alltså ansett att innehålla kraften att avvärja ondskan och representerar styrka, manlighet och utmaning. Enligt Freud motsvarar det att man säger: ”Jag är inte rädd för dig. Jag utmanar dig. Jag har en penis.”¹² Detta gav alltså beskyddandet ytterligare kraft. Framställningar av fallossymbolen kunde också avbildas på ett mer allmänt sätt. Trottoarkanter, väggar, golv, broar och statyer innehöll avbildningar av olika fallossymboler. Dessa var inte enbart tillfällig grafitti utan omsorgsfullt utställda apotropeiska symboler som fanns, inte bara i utmärkt bevarade städer som Pompeji och Herculaneum utan också på andra

⁸ Tannahill 1980, s.118.

⁹ Hooper 1999, s. 2.

¹⁰ Varro, *Ling.* VII, 97.

¹¹ Att vända sig om eller förneka ondskan. Från grekiska *apo*: ”från” och *trope*: ”vända sig om”. Bowie 2006, s. 216.

¹² Johns 1982, s. 62-63; citat från Gifford 1958, s. 70.

håll i imperiet. Ett sådant sätt att beskydda sig på måste alltså ha varit oerhört vanligt inom den romerska kulturen.¹³

Barnen i den romerska imperiet ansågs vara särskilt utsatta för det onda ögat. De blev oftast utsmyckade med framställningar av fallossymboler som t.e.x. i tandringar eller halsband där man gömde fallosamulett i ett smycke.¹⁴

Ett annat exempel på hur det romerska folket beskyddade sig mot onda ögat var genom att avbilda en annan variant av fallossymbolen; nakna svarta tjänare på mosaiker i sina badhus. Golvbeläggningen i dessa privata samt allmänna badhus visar svarta tjänare som simmar runt eller utför olika sysslor. I stora välbärgade hus avbildas dessa män upprepade gånger och vare sig de har kläder på sig eller inte så framhävs alltid deras erigerade könsorgan av uppförstorad storlek. Avund kunde uppstå i många olika aspekter i ett badhus. Mannen är som mest sårbar när han är naken då han blottar delar av sin kropp som andra kan känna avund för eller också förstärker hans egen position till att känna avund inför andra. Spel var mycket omtyckt bland romarna och för att fördriva tiden var det vanligt att spela olika tärningsspel också i badhusen, vilket förklarar varför det var viktigt med lyckobringande symboler som fallossymbolen också uppfattades vara. Detta innebär också att den som vann kunde locka till sig många avundsamma känslor och blickar. Därför var fallossymbolen både en lyckobringare för spelare samtidigt som den försvarade mot det onda ögat. Ett exempel på detta finns på en bild där man kan se fallossymboler i samband med tärningsspel på en relief (se fig. 8). Storleken på tjänarnas fallos, håret, hudfärgen och utseendet ansågs vara långt ifrån hur romerska män skulle se ut. Det konstiga, överdrivna och exotiska framkallade skratt, vilket var en väsentlig apotropeisk metod för att hålla ondskan borta. Fröjd och skratt var alltså den magi som behövdes för att kullkasta onda influenser som kunde uppstå. Skratt är motsatsen till den vända som ondskan bidrar med: där det finns skratt skingras ondskan. Detta var visserligen en etnisk stereotyp för dessa svarta män men likaså var det tänkt att illustrera samma betydelse som alla de andra fallossymbolerna.¹⁵ Men svarta badhustjänare var inte de enda gestalterna som var hypersexuella och som användes för att avvärja de onda krafterna. En mycket populär figur som sannolikt förekom i form av trästatyetter inuti många av stadens trädgårdar var guden Priapus. Plinius nämner hur dessa figurer placerades i trädgårdar för att avvärja avund:

”Consequently, even a certain sense of sanctity attached to a garden, and only in a garden and in the Forum do we see statues of Satyrs dedicated as a charm against the sorcery of the envious”.¹⁶

Det som gjorde denne gudom igenkännlig var att han i vissa fall omringades av frukter för att framhäva hans roll som fruktbarhetsgud, men det som huvudsakligen betonades var hans abnormalt erigerade könsorgan, vilket var hans stolthet. Inom den romerska litteraturen finns

¹³ Johns 1982, s. 64.

¹⁴ Gifford 1958, s.70.

¹⁵ Johns 1982, s. 64; Clarke 1998, s.131; Butterworth & Laurence 2005, s. 141.

¹⁶ Plin. *HN*. 19. 50-51.

humoristiska epigram där Priapus framställdes som både hotfull och patetisk. Trästatyetter som föreställde Priapus med sin enorma fallos användes som väktare i trädgårdarna med uppgift att försvara dem mot tjuvar. Priapus avbildades också i målningar hos välbärgade familjehus. Priapus finns avbildad på en vägg i Vettiernas hus.

Fresken är placerad på väggen nära den öppna peristylen, vilket är i ett av husets mest offentliga rum. Han står och väger sin kraftfulla fallos mot en välfylld penningpung. Antagligen var det bildliga syftet att både avvärja avundsamma blickar från husets gäster och att symbolisera familjens ekonomiska välgång. De straff som guden hotade tjuvarna och de avundsamma blickarna med var sexuella, där både kvinnor unga pojkar och män skulle våldtas. Detta var en mycket skamligt straff, speciellt för vuxna män.¹⁷ En annan gudomlighet som tillfälligtvis också framställdes med en överdriven fallos är Mercurius. Hans grekiska motsvarighet, Hermes, var mycket hyllad bland grekerna. Han ansågs vara den som skapade landets gränslinjer och beskyddade mark och egendomar. Hermes framställdes på små amuletter som hängdes upp på offentliga platser för lycka och välstånd. Romarna tog efter denna tradition genom att använda små statyetter av Mercurius som ett apotropeisk utomhusornament. Mercurius var inte lika populär för romarna som för grekerna och avbildades inte lika kraftfullt, däremot går det att se honom avbildad i vissa apotropeiska sammanhang. Han framställdes på krukor, på väggar och inte minst på tintinnabula. Alla dessa föreställningar har samma syfte: att hota det som inte var välkommet, som tjuvar eller illvilliga blickar.¹⁸

Fig 1. *Tintinnabulum* i brons föreställande en fallos med bakben och fallos som svans. Hittad i Pompeji.

Avbildningar av det manliga könsorganet kunde åtföljas av andra symboler som hjälpte till att förstärka dess apotropeiska betydelse. Detta kan vara ytterligare ett sätt som visar oss hur närvarande denna rädsla var för romarna. Ögon på fallosen var ett vanligt motiv som gav dubbelt beskydd för den som bar den. Ett klockspel, s.k. *tintinnabulum* i brons hängdes upp utanför husen på gårdsplanen så att vinden skulle få den att låta. *Tintinnabulum* var i sig själva till för att skrämja iväg onda krafter och självklart blev den ännu mer apotropeisk om

¹⁷ Ingemark & Castoriano 2007, s.26-29.

¹⁸ Johns 1982, s. 52, 55, 70, 71; Littleton 2002, s. 191.

den kunde föreställa en fallos. Dessa klockor i form av manliga könsorgan har hittats över hela imperiet (se fig. 1).¹⁹

Avbildningar av fallossymboler på stadens väggar verkade ha varit helt vanliga. Det syns tydligt att dessa framställningar inte var till för att gömmas då de syntes mycket tydligt av den passerande befolkningen. Byggnaderna som dessa fallossymboler fästes vid var vanligtvis verkstäder och bagerier. Man kan undra varför just dessa ställen kände behovet att skydda sig mot avund. Antagligen var det mycket konkurrens bland affärsmän och vissa affärer kanske inte ansågs gynna hela stadens befolkning. Cicero ger ett sådant intryck i sin skrift:

”Vad det gäller de yrken och näringsfång, som passar sig för en fri man, och de som inte kan anses värdiga honom har vi nu fått lära oss följande: Först och främst måste man ta avstånd från alla sådana yrken, som drar med sig ovilja från andras sida, t.e.x skatteutkrävning och utlåning av pengar.... Vidare måste man anse dem värda förakt, som av handelsmän uppköper varor, som strax säljes vidare. De kan nämligen bara uppnå en vinst, om de ljuger, och intet är mer föraktligt än opålitlighet. Men allra minst kan man acceptera de yrken som förmedlar njutningar: fiskhandlare, slaktare, kockar, fjäderhandlare och fiskare.... Lägg därtill bara parfymhandlare, dansare och hela följet av hasardspelare.”²⁰

En sådan inställning var mycket vanlig för romarna. Vi stöter på det ofta i litteraturen som är skriven av och för en överklass som ansåg att pengar var något man hade, inte något man talade om. Som vi ser kunde illvilja och avund lätt uppstå bland sådana klasskillnader, även om man kan tycka att överklassen inte hade orsak till att avundas fattiga. Tyvärr så vet man inte mycket mer om hur det förhöll sig för dessa vanliga människor, men det går att anta att de var oroliga för det lilla de hade. Brödbakningsprocessen måste varit lång och ugnarnas kapacitet var inte de idealiska då man antagligen var tvungen att elda upp på nytt efter varje bak. Det var alltså mycket som kunde gå fel och man hade kanske inte råd eller tid att göra allt om igen. Detsamma gällde nog t.e.x.vinproducenten och ostlagraren där processerna är långa och riskerna är stora både för produktionen som för ekonomin.²¹

2.2 Det onda ögat i andra mediterrana kulturer

Bland grekerna var tron på det onda ögat mycket stark. Grekerna hade ett speciellt ord för det onda ögat: β α σ κ α υ ι α. Folk från större delen av Medelhavsområdet var övertygade om att avundsjuka och arga personer smittade av sig negativitet som skadade både människor och materiella ägodelar.

Olika försök att avvärja mot onda ögat har resulterat i ett antal talismaner inom olika kulturer. En mycket populär symbol var den s.k. *mano fica* (se fig.2). *Mano fica* var en hand som hölls

¹⁹ Johns 1982, s. 69.

²⁰ Cic. Off. I, 150, citat från Skydsgaard 1982, s. 120-121., övers. Bengt Malcus.

²¹ Skydsgaard 1982, s. 121, 122, 124.

som en knytnäve där tummen ska sticka upp mellan pekfingret och långfingret. Denna symbol sägs härstamma från fenicierna och används fortfarande idag över vissa delar av Europa. Inom vissa kulturer har man under alla tider uppfattat *mano fica* som ett utmanande och förolämpande tecken. Oftast brukade denna symbol förknippas med fallossymbolen då man satte ihop dem båda för att fördubbla avvärjandet mot ondskan (se fig. 2).²²

Fig. 2. En kopia av en romersk bronsamulett, vilken inkorporerar två beskyddande symboler: fallossymbolen och *mano fica*-gesten.

Låt oss stanna upp vid fallossymbolen en stund. Som vi redan sett var framställningen av fallos mycket populär bland romarna. Men denna symbol användes också inom andra mediterrana kulturer. Inom de feniciska ruinerna Hajar Khem på Malta har man funnit fallossymboler. Dessa sägs vara mycket lika andra sådana symboler som hittats inristade i sten på Sardinien. Ett antal fallosamuletter i brons har också hittats i de tidigaste etruskiska gravarna. På ön Thera i Egeiska havet har man funnit en fallossymbol på en vägg med en inskription som tydligt förklarar att det handlar om ett avvärjande tecken mot det onda ögat. Samma sak har hittats i gravarna i Palazzuolo på Sicilien, i Castel d'Asso utspjutt på det etruskiska landskapet och i Neaples katakomber.²³

En annan mycket vanlig apotropeisk figur har hittats utspridd i stora delar av Medelhavsområdet. Denna figur som vanligtvis är gjord av guld, brons eller terrakotta är generellt sett mycket liten (ca. 3,5 cm lång) och har tydligen varit avsedd för personligt beskydd. De flesta av dessa figurer har hittats på Cypern men man tror att många ursprungligen var från Egypten. Många har även hittats i bl.a. Kersch, Olbia och Jerash. Formen på dessa figurer är väldigt förenklad på grund av dess storlek, men det essentiella inslaget syns tydligt. Armarna hålls alltid mycket intryckta mot kroppen och händerna är knäppta strax under hakan. Revbenen är överdrivet markerade och det runda huvudet innehåller stora vida och stirrande ögon, men framförallt syns en mycket karaktäristisk och abnorm fallos. En liknande sådan figur kommer från Smyrna. Av fem stycken figurer har

²² Elworthy 2004, s.255, 256.

²³ Elworthy 2004, .s. 155.

endast en av dem hittats tillsammans med undre delen av kroppen, vilken har ett hål som var till för en flyttbar och förmodligen överdimensionerad fallos. Sedan har vi en terrakottafigur från Kairo som är mycket smal, nästan skelettliknande och liksom de andra figurerna har händerna under hakan. Figurens utvidgade fallos når nästan ner till hans fötter, vilka i sin tur står på ett öga. På huvudet finns ett par kurvade fallossymboler som ramar in ett annat öga. Figuren verkar ha varit för upphängning och kan tänkas ha fungerat som en beskyddande talisman i dörrkanten av en byggnad.²⁴ Ett annat, fast mer säreget exempel finns att hitta bland mosaik i ”Det onda ögats hus” i Antiochia. Där har det onda ögat framställts som ett stort öga, vilket blir genomträngd av en treudd samtidigt som den blir attackerad av djur som skorpioner, hundar, ormar och korpar. Bland alla dess angripare befinner sig en dvärg vars fallos också attackerar ögat. Dvärgen själv vänder sig om från scenen för att undvika att se vad som händer (se omslagsbild).²⁵

2.3 Det onda ögat i modernare tider

När den romerska kyrkan ersatte den västra romerska imperiet började fallossymbolen att anses som oanständig. Som beskydd mot det onda ögats krafter var fallossymbolen ersatt med framställningar av djurhorn. Men bland de konservativa bondfolken bevarade fallossymbolen sin position som den mest tillförlitliga symbolen. Men fallossymbolen började ändå förlora sin popularitet och med tiden kom den att försvinna från väggarna, gatuhörnen, talismaner och amuletter. Det mycket mer lämpliga, men lika hedniska hornet som kom att ersätta fallossymbolen användes långt innan kristendomen tog över. När fallossymbolen blev mindre acceptabel och hornen tog dess plats i den kristna delen av Europa, blev det därefter vanligt (speciellt i Italien) att kalla varje amulett eller talisman som användes mot onda ögat för ett horn. Små amuletter i silver, korall och ben framställande ett par horn, eller ett enda horn, eller ett halvmåneformat tecken började tillverkas för att hängas runt halsen på både människor och djur vilket det fortfarande gör på vissa ställen. Kohorn fästes på hus och stall och varhelst hästar fanns hängdes hästskor (som också är halvmåneformade) upp som befrielse och beskydd mot onda ögats krafter. En sådan tradition har funnits kvar på många ställen fram till idag.²⁶

²⁴ Dickie & Dunbabin 1983, s. 23-25.

²⁵ Dickie & Dunbabin 1983, s. 32.

²⁶ Gifford 1958, s. 72-73; Tannahill 1980, s. 118; Elworthy 2004, s. 1, 2.

3. Fallstudie: Pompeji

3.1 Framställning av svarta tjänare på mosaik

Staden Pompeji anses idag ha varit ett typiskt exempel på hur en romersk stad kunde ha sett ut eftersom den har visats sig bevara mycket av de karaktäristiska byggnader som den romerska kulturen var känd för. Badhusen är ett sådant exempel. De var viktiga, inte bara för att höja den allmänna hygienen och folkhälsan utan också för folkets trivsel. Det fanns två olika former av badhus: de offentliga och de privata.

De privata badanläggningarna går att hitta i välkända storhus i Pompeji: Menanders hus, Caesius Blandus hus och Sacello Iliaco hus (se fig. 3). Alla dessa hus innehåller bilder på svarta tjänare med stora och erigerade organ, vilket har tolkats som beskydd mot det onda ögat. Som vi ser på bilden framställdes svarta tjänare med stora erigerade könsorganer på golvet i dessa privata badhus. Exemplet som vi ser nedan som är från Cryptoporticos hus visar två svarta ityfalliska män som håller i en trasig amphora. Golvmosaiken är gjord av svart och vit mosaik och upptar en stor yta av golvet högra sida. En liknande framställning i Menanders hus föreställer två ityfalliska svarta tjänare som simmar bland fiskar och en av de lyckas fånga en fisk med hjälp av en spjut. I samma hus finns en annan bild i mosaik, precis vid ingången till pannrummet där bara en ityfallisk tjänare finns avbildad och håller i två *askoi*. Under den bilden finns något som verkar föreställa en stor fallos. Sist har vi mosaikgolvet i Caesius Blandus hus där det går att se två par ityfalliska svarta tjänare som står på varsin sida av en amphora. Mosaiken befinner sig mitt på golvet av en kammare som ledde till pannrummet. Alla dessa bilder är daterade till 40-20 f. Kr. och förutom bilden med fiskarna som är mångfärgad är alla dem andra gjorda av svart-vit mosaik.

Fig 3. Caldarium.
Daterad till omkring
40-30 f.Kr. Reg.I,
6.2. Criptoportico
Sacello Iliaco hus.

3.2 Väggmålningarnas reflektion av det onda ögat.

Väggmålningar kan vara till mycket nytta för den som vill veta vad som försiggår i en stad. I Pompeji finns en stor variation av bildkategorier som visar hur staden såg ut och vad de hade för vanor och seder. Det fanns allt från bilder på affärer, människor, djur, växtligheter, landskapsscener och mytologiska gestalter. Självklart, som en del av stadens rutiner, finns också fallossymbolen avbildad. På bilden nedan har vi ett sådant exempel där det går att tyda guden Priapus på den vänstra sidan av väggen bredvid Afrodite, som finns i mitten ståendes på en piediestal. Det finns en påfågel längre upp på Afrodites höger sida och längst upp på den högra kanten syns fyra fallossymboler ritade i olika storlekar. Guden Priapus finns också avbildad i en annan väggmålning inuti Vettiernas hus, i en mycket central del av huset (se fig. 4). Av det som går att se från bilderna som tagits på målningen, verkar det vara en relativ stor bild som nästan täcker hela väggen. Där står Priapus, lutad mot väggen och hänger sitt stora könsorgan på en våg och vid hans fötter har han en fruktkorg, vilket brukar vara ett av hans attribut (se fig. 5). En annan gudomlighet med överdrivet stort könsorgan fast också erigerad, är guden Merkurius och även han finns på väggmålningar i Pompeji (se fig. 6). Här framställs han stående på den sydöstra kanten på väggen till en verkstad. På bilden bär han ett grönt höftskynke och bakgrunden är målad vit. De svarta pygméerna som vi såg avbildade i mosaik i de privata badhusen finns även avbildade på väggmålningar, fast denna gången i en hel annan miljö. Tre svarta pygméer med stora erigerade könsorgan syns dansande på en papyrbåt vars framsida föreställer en ejakulerande fallos. Det verkar som om de befinner sig på en sjö och bredvid båten går det att se växtlighet och ankor. Bilden hittades målad på en del av en fris på en kolonn som omringar en innesluten gård.

Fig. 4. Triclinium.
Avbildning av Afrodite och Priapus. Fyra fallossymboler i olika storlekar. Daterad till omkring 50 e.Kr -. Reg. I,13.15.

Fig. 5. Guden Priapus avbildad på en vägg i Vettiernas hus. Han står här lutad mot en vägg och hänger sitt stora organ på en våg. Reg. IV, 15.1.

Fig.6. Mercurius är här avbildad med en abnorm och erigerad fallos. Casa del Cenacolo. Daterad till omkring 25 f.Kr- 35 e.Kr. Reg IV, 12.

3.3 Fallossymboler på väggar

Som tredje kategori har vi de inristade fallossymbolerna på Pompejis väggar och gatuhörn. Vanligtvis brukar dessa fallossymboler finnas utanför affärer och verkstäder, aldrig inuti byggnadens murar. Nedan har vi ett typiskt exempel på hur en apotropeisk fallos såg ut på en murvägg (se fig. 7). Väggen som fallossymbolen sitter på är byggnadens högsta mur och är vinklad mot nord-ost. På en vägg utanför en verkstad i Reg. IX.1,5 hittades tre inramade föremål i tuffsten. Föremålet som sitter längst ut till höger föreställer en hammare vars handtag saknas. Bredvid hammaren sitter en fallossymbol och längst ut till vänster sitter ett verktyg som verkar vara någon form av murslev. Näst sist på listan har vi ett exempel på en mycket säregen fasad som hittades i Laocoons hus. Inramade finns fyra kurvade fallossymboler av terrakotta och föremålet i mitten användes för tärningsspel (se fig.8). Bilden har därför blivit tolkad som en form av lyckobringare för spelare. Sista bilden är en inristad fallos vars inramning verkar vara formen på ett hus. Under den finns ett rutformat mönster av tegelsten som renoverades till en spegel (se fig.9).

Fig. 7. Bild på apotropeisk fallos i sten på en murvägg. Reg. I, 20.5.

Fig. 8. Fyra kurvade fallossymboler på en murvägg. Casa di Laocoonte. Reg. 4, 14. 28, 23.

Fig.9. En inristad panel på en vägg tillhörande ett bageri. En inramad fallos har blivit avbildad i mitten för att avvärja mot ondskan. Reg.VII,1.36.

4. Analys

Genom bilder på de beskyddande symbolerna som jag hittills har redovisat, kan man tydligt se att dessa kulturer trodde att avund kunde orsaka skada. Annars skulle de inte vara så beredda på att använda sig av ett sådan symbolisk beskydd. Det ansågs att alla, oavsett deras sociala position, kunde falla offer för avund och dess konsekvenser. Det var inte bara överklassen som trodde på en sådan fara, utan också de fattiga fruktade för det lilla de hade. Det kanske verkar konstigt att de rika hade något att avundas de fattiga för, men som vi redan sett finns den beskyddande fallossymbolen inte bara i de rikas hem, utan också bland medelklassens affärer och verkstäder. En fattig pojke som går förbi en rik mans trädgård ser hur dessa människor får bo och vilka frukter de kan äta av och avundas det han ser. Likaså kan någon från överklassen avundas ”vanligt folk” som passionerat arbetar och fördriver tiden med något de inte bara tycker om att syssla med, utan även det som de är bäst på och har talang för, något som de själva inte kan arbeta med. Alla har vi något vi inte är nöjda med eller någon förmåga vi inte besitter, som vi avundas andra för. Något som förvånade mig och som fångade min uppmärksamhet var att alla bodde väldigt nära varandra och att staden inte hade olika områden för olika samhällsgrupper. De bodde väldigt utspridd där en fattigmans hus kunde ligga bredvid en stor och pampig villa. Man kan tycka att om detta var ett folk som verkligen fruktade onda ögat så borde de hålla sig avskilda från de fattigas avvundsamma blickar och inte bo inom samma område. Däremot skulle man kunna se det hela på ett annat perspektiv. Att leva tillsammans kanske var ett sätt för dem rika att beskydda sig mot det onda ögat. De kanske rentav ville visa att de kunde ställa sig inom samma nivå, att de inte var speciella och att de inte hade något att gömma. Ett sådant sätt att leva på kunde ha gett folket mer tillit till varandra och det kanske gjorde att de fattiga bättre kunde acceptera varandras position i samhället.

Överklassens människor, som har redovisats genom de förmögnas hem som t.e.x. Vettiernas hem och Menanders hus, har enligt mina egna observationer kunnat fruktat för sina jämlikars avund. Här var det kanske inte familjens egendom som stod som mål för avund eftersom de själva redan hade fina egendomar, utan här kanske det var kroppens exponering och spelets utmaning som var målet för avund. Det kan förklara varför de rikas hem dekorerades av Priapus-målningar och mosaiker med ityfalliska svarta tjänare med på.

Som jag tidigare nämnt ansågs barnen vara det främsta målet för onda ögats krafter och detta av många skäl. Redan som spädbarn kunde de utsättas för fara. En barnlös kvinna som längtar efter ett barn som hon p.g.a olika omständigheter inte kan få, kan lätt känna avund för kvinnor med barn. Kvinnans avvundsamma blick kan därför både falla på barnet och på modern. Ett överklassbarns fina kläder eller leksaker kan också vara skäl till avund för en fattigare förälder som inte kan bidra med sådana saker åt sin familj. Dessutom anser jag att det kunde ha varit enklare att våga tillåta sig själv att känna avund för småbarn. En person som verkligen trodde på den skada som avund kunde ställa till med måste ha känt fruktan för både andras avvundsamma blickar och konsekvenserna för hans egna. Blir han upptäckt eller misstänkt för att ha utlöst en sådan skada som det onda ögat kan medföra, lär han inte bemötas på bästa sätt av den drabbade personen. Däremot, har man använt sig av det onda ögat mot ett oskyldigt barn, är det mindre risk att bli upptäckt.

Om vi nu går över till själva föremålet, fallossymbolen, är det intressant att titta närmare på hur det var meningen att det skulle fungera som ett beskyddande symbol. Vi har redan sett ett par exempel på detta: fallossymbolen kan vara skrattretande vilket gör att ondskan jagas iväg och att fallossymbolen är en källa för manlighet och utmaning som också räknas som en beskyddande kraft. Däremot har det slagit mig att fallossymbolernas synlighet också måste utgöra en kraft i sig. Alla bilderna som vi hittills sett har visat sig vara speciellt märkbara för allmänheten. Mosaikerna, väggmålningarna och de inristade symbolerna på stadens murar har visats sig sitta högt uppe, eller åtminstone i ögonhöjd samt i en storlek som är tillräcklig för att dessa symboler skall synas. Vemsomhelst som passerade förbi kunde se dessa symboler, men eftersom de flesta satt precis bredvid en ingång till en affär, en verkstad eller ett speciellt rum i huset var ägaren tydlig med att påpeka att han och hans ägodelar beskyddades av denna fallossymbol. Om detta inte skulle vara fallet, skulle dessa symboler ha funnits längst ner på en väggkant i en minimal storlek. Kraften skulle i sådant fall berott endast på symbolens närvaro och inte dess synlighet. Fallossymbolens synlighet måste alltså enligt min mening ha varit kraftfullt i sig. Det finns ett annat sätt på vilket fallossymbolen kunde utgöra ett hot mot de avundsamma blickarna. Som vi redan sett var Priapus stora könsorgan ett tydligt apotropeiskt beskydd, inte bara mot brottslingar, men också mot det onda ögat. Hans fallos var hans straff, hans hot som folket var rädda att behöva drabbas av fysiskt. Ett liknande exempel har vi hos dvärgen som framställdes i mosaiken i Antiochia. Djur och föremål attackerade ögat men också dvärgens fallos, som verkade ha egen kraft, kanske t.o.m egen vilja, då inte ens dvärgen verkade vilja ta del i det hela då han vände sig bort. Detta kan tyda på att folk inte bara kände sig hotade av att se på fallossymbolen, utan var rädda för konsekvenserna som fallosen i sig kunde utföra, d.v.s den fysiska kontakten.

Ett annat föremål som fångade min uppmärksamhet under studiet av bilderna från Pompeji var fallosymbolen med spegeln som fanns inristad utanför bageriet (se fig. 9). Till vilken nytta skulle spegeln under symbolen vara? Möjligen trodde folk att om någon, trots fallossymbolens varning, slängde ifrån sig en avundsam blick, så kanske spegeln var till för att reflektera tillbaka onda ögat till den avundsamme som utförde det. De potentiella innehavarna av det onda ögat, de som missunnar människors prakt och välgång och som hotar med förbannelser är tvingade av både symboler och föremål, att själva ta konsekvenserna för sin avund.

5. Slutdiskussion och sammanfattning

Varför användes just denna symbol som beskydd? Som jag förklarade i kapitel 2.2 var romarna mycket roade av det som var överdrivet och annorlunda. Det överdrivet stora könsorganet användes därför som ett roande och skrattretande objekt, som t.e.x i guden Priapus fall där hans abnorma organ var både komiskt och hotfullt. Den som vågade kasta en ond och avundsam blick fick ta konsekvenserna vilket innebar en fysisk aggression av könsorganet, som vi också kan se i dvärgens fall i Antiochia. Dessutom hade en stor fallos en stark association till det kraftiga, kämpande och utmanande instinkten från stora och starka djur, vilket också kunde ha bidragit till att förstärka kampen mot ondskan.

Onda ögat har manifesterats i symboler som användes som beskydd och den vanligaste symbolen för den romerska kulturen var fallossymbolen. Denna symbol har avbildats i bl.a. mosaiker, väggmålningar, reliefer och klockspel. Vad gäller andra mediterrana kulturer har de också använt sig av fallossymbolen, fast kanske på ett mer varierande sätt. Inom andra kulturer var fallossymbolen inte det främsta symbolen som användes för att avvärja som i den romerska kulturen, utan mer som ett komplement till andra symboler som t.e.x. *mano fica* eller skelettliknande apotropeiska mansfigurer.

Vilka ansågs vara mera utsatta för det onda ögat? Svaret på den frågan riktas till de människor som alla andra avundades. Så fort en person har något som en annan vill ha, finns det en risk för att drabbas för det onda ögat. De rika, som ansågs vara de mest mottagliga för avund, levde beskyddade bland de fattiga, möjligtvis för att inte skapa fler skillnader än de som redan fanns och på så sätt få mer tillit istället för misstro och avund från de mindre förmögna. Men det var inte bara de fattiga som kunde avundas de rika. De rika kunde avundas andra rika eftersom vi alla både har och saknar egenskaper eller annat som inte har med pengar eller ägodelar att göra. Barnen, t.e.x. var också mera utsatta för det onda ögat, som Plutarchos förklarar i citatet på sidan 4. Personligen anser jag att barnens oskyldighet och okunnighet gjorde dem till enkla mål att avundas, utan att den avunde behövde oro sig för konsekvenserna av sitt illdåd vilket kunde ha varit mer oroande om den utsedde var vuxen.

Förutom det jag redan hittills nämnt, kunde det ikonografiska materialet avslöja i vilken kontext fallossymbolerna befann sig i. De flesta av dessa fallossymboler sattes högt upp på väggarna eller vid ingången till ett rum eller ett hus för att ordentligt synas av de förbipasserande. Fallossymbolens synlighet spelade alltså en väsentlig roll för att kunna avvärja mot det onda ögat. Själva symbolen fungerade inte bara som ett skämtsamt föremål vars framkallande av skratt höll ondskan borta, utan den var också till för att synas, för att varna och hota den avundsamme. Var inte detta tillräckligt beskyddande har vi också sett att speglar också var avvärjande och kunde reflektera tillbaka de avundsamma blickarna.

Staden Pompeji, som vi sett har gett oss möjligheten att med hjälp av dess symboler och samtida författare förstå oss på vad fallossymbolen var till för och därmed ge oss en bredare förståelse om hur det onda ögat manifesterat sig inom den antika romerska kulturen.

6. Bibliografi

Källor:

Heliodoros, <i>Aethiopica</i>	Heliodoros., <i>Aethiopica</i> . Collected greek ancient novels., övers. J. R. Morgan, red. B.P. Reardon. Berkeley 1989.
Plinius <i>Naturalis historia</i>	Plinius., <i>Naturalis historia</i> , övers. H. Rackham. Cambridge Mass 1971.
Plutarchos, <i>Questiones convivales</i>	Plutarchos., <i>Questiones convivales (Moralia)</i> ., övers. Paul A, Clement & Herbert B. Hoffleit, Cambridge Mass 1986 (1959).
Varro, <i>De lingua latina</i>	Varro., <i>De lingua latina</i> , övers. Roland G. Kent., Cambridge Mass 1958.

Litteratur:

Bowie 2006	Bowie, Fiona. <i>The anthropology of religion – an introduction</i> . 2:nd ed. Blackwell, Oxford 2006.
Butterworth & Laurence 2005	Butterworth, Alex & Laurence Ray., <i>Pompeii: the living city</i> . London 2005.
Clarke 1998	Clarke, John R. <i>Looking at lovemaking. Constructions of sexuality in Roman art 100BC-AD 250</i> . University of California press. Berkeley 1998.
Dickie & Dunbabin 1983	Dickie M. W & Dunbabin, Katherine M. D.,“Invidia rumpantur pectora. The Iconography of Phthonos/Invidia in Graeco-Roman Art”. <i>Jahrbuch für antike und christentum</i> , 26. University of Bonn 1983, s. 7-37.

- Dionisopoulos-Mass 1976
 Dionisopoulos-Mass, Regina. "The evil eye and bewitchment in a peasant village". *The evil eye*, red. Clarence Maloney. Columbia University Press. New York 1976, s. 42-62.
- Elworthy 2004
 Elworthy, Frederick Thomas., *The evil eye. The classic account of an ancient superstition*. Dover publications, Inc. Mineola. New York 2004.
- Foster 1972
 Foster, George M. "The anatomy of envy: A study in symbolic behavior". *Current Anthropology*. Vol. 13, nr. 2. University of Chicago Press 1972, s. 165-202.
- Gifford 1958
 Gifford, Edward Stewart Jr. *The evil eye: studies in the folklore of vision*. New York 1958.
- Hooper 1999
 Hooper, Richard W. *The Priapus poems. Erotic epigrams from ancient Rome*. Övers. Hooper R.W. Urbana: University of Illinois Press, cop. 1999.
- Ingemark & Castoriano 2007
 Ingemark, Dominic & Castoriano, Martine. *Kärlek & erotik i antikens Rom*. Historisk media. Lund 2007.
- Johns 1982
 Johns, Catherine., *Sex or symbol. Erotic images of Greece and Rome*. London 1982.
- Littleton 2002
 Littleton, Scott C., *Mythology. The illustrated anthology of world myth and storytelling*. London 2002.
- Skydsgaard 1982
 Skydsgaard, Jens Erik., *Pompeji: en romersk landortsstad.*, övers. Bengt Malcus. Göteborg: Zinderman 1982.
- Tannahill 1980
 Tannahill, Reay., *Sex in history*. London: Hamish Hamilton 1980.

Bildförteckning:

Omslagsbild:

<http://www.sacred-destinations.com/turkey/antioch-mosaic-photos/evil-eye.jpg> (15/03-08)

Fig.1:

http://www.collector-antiquities.com/uploads/pics/phallos1_01.jpg (22/02-08)

Fig. 2:

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_image.aspx?image=ps336694.jpg&retpage=17968 (22/02-08)

Fig. 3:

Pugliese Carratelli, Giovanni., *Pompei: pitture e mosaici*. Vol. 1, s. 274. Roma 1990.

Fig. 4:

Pugliese Carratelli, Giovanni., *Pompei: pitture e mosaici*. Vol. 2, s. 929. Roma 1990.

Fig. 5:

Pugliese Carratelli, Giovanni., *Pompei: pitture e mosaici*. Vol. 5, s. 471. Roma 1990.

Fig. 6:

Pugliese Carratelli, Giovanni., *Pompei: pitture e mosaici*. Vol.10, s. 179. Roma 1990.

Fig. 7:

Pugliese Carratelli, Giovanni., *Pompei: pitture e mosaici*. Vol.2, s. 1081. Roma 1990.

Fig. 8:

Pugliese Carratelli, Giovanni., *Pompei: pitture e mosaici*. Vol. 5, s. 343. Roma 1990.

Fig. 9:

Pugliese Carratelli, Giovanni., *Pompei: pitture e mosaici*. Vol. 6, s. 367. Roma 1990.